

ΠΑΥΛΟΣ ΦΛΟΥΡΕΝΤΖΟΣ

**Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
(ΠΙΝΑΚΕΣ XXIII - XXXI)**

Τα πήλινα ειδώλια που παρουσιάζουν μια γυναικεία θεότητα με υψωμένα χέρια είναι πλατιά διαδεδομένα στους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την εικονογραφία αυτή στην Ανατολική Μεσόγειο και ειδικά στην Κρήτη ήταν ο Στ. Αλεξίου. Στην μελέτη του ο Αλεξίου δέχτηκε την Ανατολική προέλευση του τύπου της θεάς μετά από εκτεταμένη παρουσίαση και ανάλυση διαφόρων άλλων απόψεων¹.

Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθώ με την διάδοση της θεότητας στην Εύρωπη και την Ανατολική Μεσόγειο, την εικονογραφική σύνδεση των ευρημάτων του τύπου στις δυο περιοχές και την ερμηνεία του, με βάση τα σημερινά αρχαιολογικά δεδομένα.

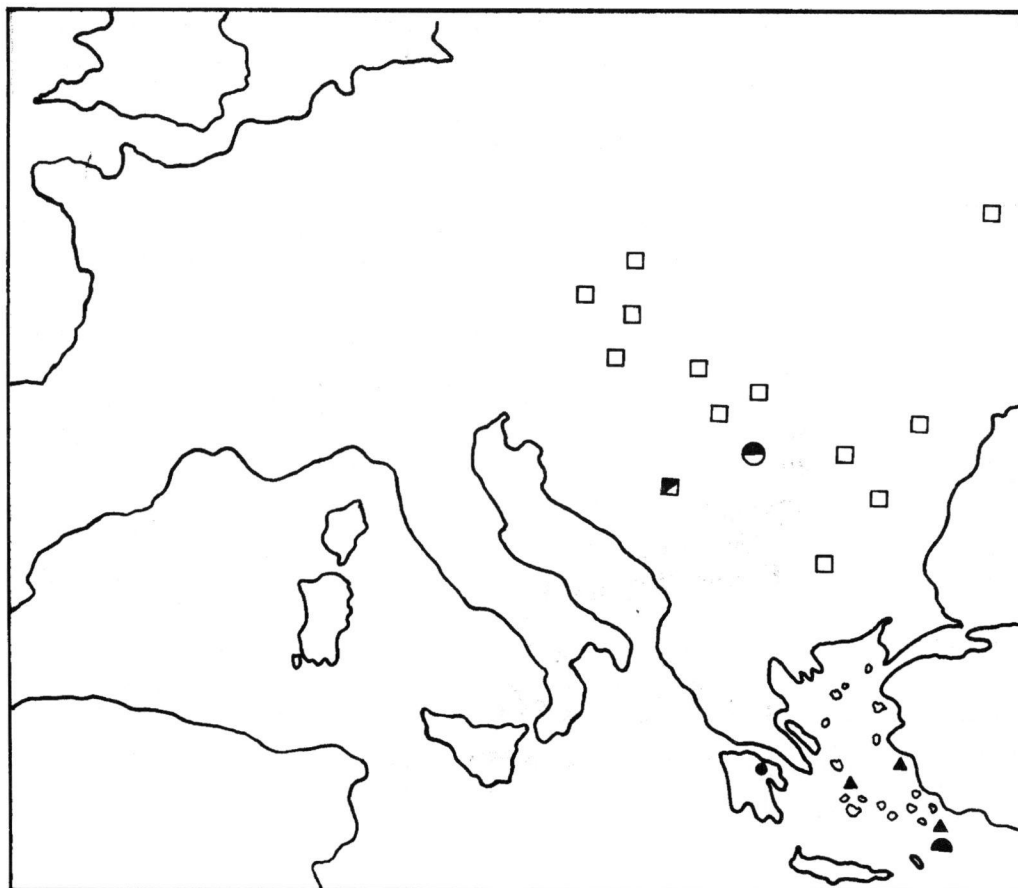
Στην Ευρώπη ο τύπος της θεάς πρωτοπαρουσιάζεται στη Νεολιθική Εποχή (Εικ. 1). Μερικά από τα πρώτα δείγματα της θεάς προέρχονται από την Ουκρανία² και ανήκουν στις τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής κουλτούρας Tripolye (Πιν. XXIII 7,3). Πρόκειται για μικρά πήλινα ειδώλια που παρουσιάζουν τη θεά εντελώς σχηματικά με μια τερατώδη πτηνόμορφη κεφαλή. Στα υψωμένα χέρια δεν δίδεται καθόλου έμφαση αλλά η θέση αυτής ακριβώς της κίνησης είναι ολοφάνερη.

Η προϊστορία της Ρουμανίας είναι γεμάτη από παραδείγματα της θεάς που ανήκουν σε διάφορες πολιτιστικές ομάδες και προϊστορικές φάσεις. Οι αρχαιότεροι τύποι με τη μορφή της θεάς προέρχονται από τις κουλτούρες Cucuteni και Gumelnita³ (Πιν. XXIII, 1, 2, 5, 6). Η μορφή του τύπου είναι εδώ σε γενικές γραμμές παρόμοια με την ουκρανική, παρόλο που εδώ η χειρονομία των υψωμένων χεριών είναι πιο τονισμένη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός της ύπαρξης και μεταγενέστερων δειγμάτων του τύπου, όπως για παράδειγμα το πήλινο αγαλματάκι από την κουλτούρα Cernavoda (Πιν. XXIII, 4), που χρονολογείται μεταξύ 2200-1600 π.Χ.⁴ δηλαδή στην ευρωπαϊκή Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η εικονολογική συγγένεια του ειδωλίου με τα παλαιότερα νεολιθικά δείγματα και με τα μεταγενέστερα ειδώλια από την Ανατολική Μεσόγειο είναι ξεκάθαρη.⁵

1. Στ. Αλεξίου "Η μυωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών" *Κρητικά Χρονικά* 1958 σελ. 237-243.
2. T. Passek "Rannezledelvecie (Trypolckie) Plemena Podnectolja" *MIA* 84 Fig.45, 1, 2, 4.
3. V. Dumitrescu "La station prehistorique de Trian" *Dacia* 1942-44 Fig. 8, 1, Fig. 9; D. Berciu *Romania* Fig. 256; H. Schmidt *Cucuteni* Pl. 32; V. Dumitrescu *L' Art neolithique en Roumanie* Pl. 85; J. Nestor *Dez Stand der Vogeichtsforschung in Rumänien*" *Ber R.G.K.* 22 1932 P1.9, 1.
4. D. Berciu βλ. αν.
5. Σύγκριτε Πιν. XXIII, 4, 5, 7 και Πιν. XXIV, XXV, XXVII.

Η ΘΕΑΣ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Εικ. 1

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

- Νεολιθική εποχή (3500-4000 π.Χ. περίπου).
- Πρώτη εποχή του Χαλκού (1700 π.Χ. περίπου).
- Χαλκολιθική εποχή (2200-1800 περίπου).
- Υ.Μ. III Β.
- Πρωτογεωμετρική εποχή.
- ▲ Αρχαϊκή εποχή.

Στη γειτονική Ουγγαρία η μορφή της θεάς είναι πλατιά διαδεδομένη ήδη από τη Νεολιθική Εποχή. Αναφέρω μόνο μερικά παραδείγματα όπως ένα όστρακο του ρυθμού "Bandkeramik" που βρέθηκε στο Bosrod και φυλάγεται στο Μουσείο Herman Otto με τον αριθμό 53.160.63 παρουσιάζει τη θεά αρκετά σχηματοποιημένη⁶.

Στην συνέχεια μπορεί να αναφερθεί μια πιξίδα που ανήκει περίπου στην ίδια εποχή με το όστρακο (4 χιλιομετρίδα π.Χ.) και βρίσκεται εκτεθειμένη στο Εθνικό Μουσείο της Ουγγαρίας. Από τη μια πλευρά φέρει διακόσμηση εγχάρακτη με τη μορφή της θεάς ανάμεσα σε δένδρα. Η άλλη πλευρά είναι καλυμμένη πλήρως με δένδρα που ίσως αντιπροσωπεύουν την έννοια του δάσους (Πιν. XXIV 2)⁷.

Στην Ουγγαρία η παράδοση της εικονογραφίας αυτής συνεχίζεται και στην Χαλκολιθική Εποχή ως το τέλος της. Παραδείγματα έχουμε ολοφάνερα από την κουλτούρα Pécelér (Badener) που χρονολογικά τοποθετείται γύρω στο 1900 π.Χ. Είναι μια ομάδα από τρία ανθρωπόμορφα αγγεία που βρέθηκαν σε τάφο της εποχής αυτής. (Πιν. XXIV 5)⁸. Παρόμοιο ανθρωπόμορφο αγγείο με τη θεά στη στάση αυτή προέρχεται από την περιοχή Rockeno (Πιν. XXIV 8)⁹ και από το Centre¹⁰.

Μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση της θεάς βρέθηκε στη δυτική Ουγγαρία και συγκεκριμένα στην κουλτούρα Tordes I που καλύπτει την ίδια χρονολογική περίοδο όπως η κουλτούρα Vinca I στα κεντρικά Βαλκάνια. Στην περίπτωση αυτή η μορφή της θεάς είναι χαραγμένη σε όστρακο με τα χέρια υψωμένα¹¹.

Στην Τσεχία και Σλοβακία έχουμε πάλι ένα πλούσιο ρεπερτόριο ειδωλίων της θεάς και απεικονίσεις σε προϊστορικά αγγεία. Η θεά με τα υψωμένα χέρια είναι εδώ διαδεδομένη στην κουλτούρα της "Ζωγραφιστής Κεραμικής" που καλύπτει την περιοχή της Μοραβίας και της Σλοβακίας. Η κουλτούρα αυτή είναι ένα παρακλάδι της Νεολιθικής κουλτούρας Lengyel στην Κεντρική Ευρώπη που χρονολογείται στην 3η χιλιομετρίδα π.Χ. Τα καλύτερα δείγματα του τύπου προέρχονται από τη νότια Μοραβία από το Strelicec.¹² Stepanovice.¹³ Krepice¹⁴ και Kyjovie¹⁵ (Πιν. XXV 1, 3, 4, 5).

6. N. Kalicz *Götter Aus Ton* Budapest 1970 P1.19; F. Tomp. "Die Bandkeramik in Ungaria" *Arch. Hung.* 5/6 1929 P1.XVIII, 5; B. Soudsky "Les premières civilisations agricoles de l'Asie Autérienne" *Obzor Prehistoricky* 1950 XIV p. 5-162 Fig. 32c, 3 όπου βλέπουμε αναλογίες στις πιο αρχαίες κουλτούρες της Ανατολής που βρίσκονται εικονογραφικά σε αρκετή απόσταση από τον υπό μελέτη τύπο.

7. N. Kalicz βλ. *av.* P1. 28, 2.

8. N. Kalicz *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien* 1969 P1.II, 1a-c.

9. N. Kalicz βλ. *av.* Fig. 6.

10. T. Kemeneréi "Neuere Menschenförmige Urnen der Pécelér Kultur in Center" *Miaskolci Herman Otto Museum Körleményei* Fig. 1-2.

11. J. Nestor βλ. *av.* P1.I,9.

12. V. Podborsky - V. Vildomec "Kultura s moravskou malovanou Keramikou" *Annouces de la société Tschéchoslovaque d'Archéologie* XII-1970 Fig. 4.

13. V. Podborsky - V. Vildomec βλ. *av.* Fig. 1

14. R Tichy "Zobrazeni zen jako doklad matriarchatu" *Sbornik Au v Brne* II 1963 p. 20-23.

15. V. Podborsky "Sest let Archeologicého vyzkumu u Testic-Kyjovie" *Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brnenske University* XXII P1

Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα ανθρωπόμορφο αγγείο από την Σλοβακία με τα χαρακτηριστικά του τύπου της θεάς¹⁶ (Πιν. XXV 2.) που χρονολογείται στην τελευταία φάση της Νεολιθικής Εποχής.

Στη Γιουγκοσλαβία η εικονογραφία της θεάς είναι διαδεδομένη τόσο στη Νεολιθική Εποχή όσο και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για όστρακα από αγγεία με εγχάρακτη και ανάγλυφη παράσταση του τύπου.

Η Νεολιθική απεικόνιση της θεάς προέρχεται από την περιοχή Sarvas και εντοπίστηκε σε ένα αμφορέα της κουλτούρας Starcevo¹⁷ (Πιν. XXIV 1). Η παράδοση συνεχίστηκε στην Εποχή του Χαλκού. Η θεά απεικονίζεται σε εγχάρακτο όστρακο που προέρχεται από την κουλτούρα Vucedol (1950-1700 π.Χ.)¹⁸ (Πιν. XXIV 6). Ακόμη στη γειτονική Βουλγαρία έχουμε δείγμα απεικόνισης της θεάς σε προϊστορικό ανθρωπόμορφο αγγείο της τελευταίας φάσης της Νεολιθικής Εποχής από το Razgrad¹⁹ (Πιν. XXIV 7).

Στη συνέχεια της μελέτης θα ασχοληθώ με την εικονογραφία της θεάς στην Ανατολική Μεσόγειο. Τα αρχαιότερα δείγματα του τύπου στην περιοχή αυτή προέρχονται από την προϊστορική Αίγυπτο²⁰ και συγκεκριμένα την προϊστορική νεκρόπολη της Naqada και Ballas (Πιν. XXV 1, 2, 3).

Εκτός από τις απεικονίσεις της θεάς σε αγαλματίδια από πηλό, παρουσιάζεται εδώ και μια εγχάρακτη απεικόνιση σε αγγείο²¹. Τα δείγματα αυτά χρονολογούνται στην 4η χιλιετηρίδα π.Χ. Εδώ διακόπτεται η εξέλιξη του τύπου στην περιοχή αυτή.

Η θεά όμως είναι διαδεδομένη σε μεγάλη κλίμακα στις τελευταίες φάσεις της Τελευταίας Εποχής του Χαλκού στην κυρίως Ελλάδα, στην Κρήτη, στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου και στην Κύπρο. Παρουσιάζεται στην Πελοπόννησο σχεδόν την ίδια Εποχή που είναι διαδεδομένη στην Κρήτη, δηλ. γύρω στο 1300 π.Χ.²²

16. *Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit* Bratislava 1970 P1.XX

17. M. Gimbutas *The gods and goddesses of Old Europe 7000-3500 B.C.* Fig. 128.

18. R.R.Schmidt *Die Burg Vuiedol* Zagreb 1945 Fig. 58, 4.

19. J.H.Gaul "The Neolithic period in Bulgaria" *American School of Prehistoric Research Bulletin* 16 P1.LVI, 6.

20. Fl. Petrie *Prehistoric Egypt* P1, III, 4; B1. IV, 4; P1.LIX, 6.

21. Fl. Petrie βλ. *av.* P1.LI, 1.

22. Μεμονωμένο το παράδειγμα του τύπου προέρχεται από την Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή (γύρω στα 1550 π.Χ.) από μια παράσταση σε κύπελλο από τη Φυλακωπή της νήσου Μήλου που είναι αρκετά σχηματοποιημένη και θυμίζει Ευρωπαϊκά πρότυπα. T.D.Atkinson-R.C.Bosanquet. *Excavations at Phylkopi in Melos* London 1904 P1.XIX, 8.

Τα δείγματα της θεάς στην κυρίως Ελλάδα προέρχονται από την Πελοπόννησο (Μυκήνες)²³ (Πιν. XXVII), όμως πιο πλατιά διάδοση του τύπου συναντάται στην Κρήτη, στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου (Ρόδος, Σάμος, Δήλος, Λήμνος) και στην Κύπρο.

Στην Κρήτη η θεά πρωτοπαρουσιάζεται στη ΥΜ ΙΙΑ εποχή (Πιν. XXVIII) και η παράδοση της εικονογραφίας συνεχίζεται πλούσια ως την Αρχαϊκή περίοδο²⁴.

Στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου τα παραδείγματα είναι λιγότερα αλλά φαίνεται ότι η επίδραση του τύπου είχε φτάσει ως εδώ.²⁵ Η εικονογραφία της θεάς καλύπτει χρονολογικά την πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή ως την Αρχαϊκή.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η πλούσια εικονογραφία της θεάς στην Κύπρο. Φαίνεται ότι η θεά με τα υψωμένα χέρια εισήχθη στο νησί από τη γειτονική Κρήτη στο τέλος της Τελευταίας Εποχής του Χαλκού από έποικους που φαίνεται ότι είχαν το νησί της Κρήτης ως αφετηρία τους.²⁶ Τα αρχαιότερα ευρήματα με θέμα τη θεά με τα υψωμένα χέρια ανασκάφησαν στο Κίτιο και στην Έγκωμη και χρονολογούνται στον 11ο π.Χ. αιώνα.²⁷

Στη Γεωμετρική περίοδο η παράδοση συνεχίζεται. Τα ειδώλια της θεάς παρουσιάζονται πιο νατουραλιστικά και επικρατεί ο κυλινδρικός κορμός με την κυκλική επίπεδη βάση που θα αποτελέσει χαρακτηριστικό γνώρισμα για τα κυπριακά ειδώλια του τύπου αυτού στην Αρχαϊκή περίοδο.

Δείγματα της θεάς που χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο προέρχονται από τη Μόρφου²⁸ (Πιν. XXIX,1) την Έγκωμη²⁹, τη συλλογή του Δημοτικού Σχολείου Αγίου Αντωνίου στη Λευκωσία (Πιν. XXIX,3) και τον Άγιο Ιάκωβο³⁰.

Παράλληλα με τον παραδοσιακό τύπο που κληρονόμησαν οι Κύπριοι από την Κρήτη αρχίζει να αναπτύσσεται στο νησί και δεύτερος τύπος που θέλει την θεά γυμνή ή ημίγυμνη με τονισμένα τα γυναικεία χαρακτηριστικά. Η εξέλιξη αυτή προδίδει κάποια ανάμιξη του τύπου της εισηγμένης αυτής θεάς με την εγχώρια κυπριακή θεότητα Αστάρτη-Αφροδίτη.³¹

23. L.W.Taylor "Mycenae 1968" *Antiquity* 43 (1969) p. 91.

24. *AE* 1937 p. 28 Fig. 1, 1, 7; Zervos Ch. *L'art de la Crete* P1.774-5; Στ. Αλεξίου *Κρητικά Χρονικά ο.σ.*; *Mont Art* XII P1.XI.2; A. Evans *The Palace of Knossos* II Fig. 193; *BSA* 1901-2 p. 96; *BSA* LXII (1967) P1.41-43; Müller, *Frühe Plastik* p. 60; *BSA* 1947-8 P1.XXXI: AA 1933 Fig. 6-8.

25. Ch. Blikenberg *Lindos* P1.83; A. Lamonier *Delos* P1.2.21; J. Schneider-Lengyel *Griechische Terrakotten* Fig. 2; G. Schmidt *Samos* VII P1.1, 1804.

26. Β. Καραγιώργης "Αί σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Κρήτης κατά τον 11ον αιώνα, Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Τόμ. Α' σελ. 180.

27. C.F.A.Schaeffer *Alasia* I Fig. 153; V. Karageorghis, *Kition*, Thames and Hudson 1976 p. 97, Pl. 65.

28. *BCH* 1959 83 Fig. 4;

29. P. Dikaios *Enkomi* Pl.107, 39, 40, 41-43.

30. *SCE* I Pl. LXVIII, 3, 6, 44.

31. Σύγκρινε τα ειδώλια στους Πίνακες XXIX 4 και XXX 1.

Η ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΥΨΩΜΕΝΑ ΧΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Τα ειδώλια του νέου αυτού καθαρά κυπριακού τύπου είναι τις περισσότερες φορές κατασκευασμένα από καλούπια και τα ως τώρα υπάρχοντα δείγματα προέρχονται από περιοχές της ανατολικής Κύπρου (Γύψου, Άγιος Ιάκωβος)³² (Πιν. XXIX 4).

Στην Αρχαϊκή περίοδο ο τύπος είναι πια πλατιά διαδεδομένος σ' ολόκληρο το νησί. Τα πιο σπουδαία δείγματα της εποχής αυτής από αισθητική άποψη βρίσκονται στη Συλλογή Ζ. Πιερίδη στη Λάρνακα³³ (Πιν. XXIX 2) και στο Βρετανικό Μουσείο³⁴ (Πιν. XXX, 2).

Τελικά στην Αρχαϊκή περίοδο καταστάλαξε ο τύπος με τον ψηλό πόλο στην κεφαλή και το κυλινδρικό σώμα, όπως φαίνεται από τα πήλινα ειδώλια που παράγονται σε μεγάλες ποσότητες και προέρχονται κυρίως από την Επαρχία Πάφου (Πιν. XXX 3, 4), όπου ο τύπος φαίνεται ότι διαδόθηκε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Κύπρου. Μια άλλη ενδιαφέρουσα παραλλαγή του ίδιου θέματος προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή του Α. Λανίτη στη Λευκωσία και παρουσιάζει τη θεά με έναν αρχαϊκό λύχνο στην κεφαλή.³⁵

Εκτός από τις τερακότες ο τύπος της θεάς είναι διαδεδομένος στην Κύπρο ακόμη και στην κεραμική και στα ανάγλυφα πάνω σε πέτρα.

Από την κεραμική ένα από τα πιο αξιόλογα δείγματα είναι ένας λαιμός αμφορέα από την Πύλα, τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Παρουσιάζει τη θεά του τύπου με τον ψηλό πόλο να παρακολουθεί επιστροφή από το κνήγι³⁶ (Πιν. XXXI 2).

Μια άλλη σχηματική παράσταση της θεάς βρίσκεται στον ώμο μιας πρόχου του ρυθμού Black-on-Red I(III) που προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή του Α. Πιτσιλλίδη από τη Λευκωσία (Πιν. XXXI 3, 4). Η θεά στέκει με υψωμένα χέρια ανάμεσα σε δυο δένδρα που είναι τοποθετημένα αντιθετικά στις πλευρές του αγγείου.

Μια ανάγλυφη και μια εγχάρακτη παράσταση με θέμα τη θεά προέρχονται από δυο πυξίδες που βρέθηκαν στο Ιδάλιο και στους Γόλγους.

Η πυξίδα από το Ιδάλιο έχει στη μια πλευρά ανάγλυφη τη θεά του γυμνού τύπου συνδιασμένη με ελάφια³⁷ (Πιν. XXXI 1).

Στην άλλη από τους Γόλγους η θεά είναι σχηματοποιημένη εγχάρακτη με δυο αγκυλωτούς σταυρούς κάτω από τα μπράτσα³⁸. Και οι δυο αυτές αρχαιότητες βρίσκονται σήμερα εκτεθειμένες στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης.

32. RDAC 1937/39 Pl. XLII, 12.

33. V. Karageorghis *Cypriote Antiquities in the Pierides Collection Larnaca Cyprus* Pl. 71;

34. H.B. Walters *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* A123.

35. P. Flourentzos "Four Archaic Terracottas from Cypriot Private Collections" *RDAC* 1977 pl.

36. CVA Louvre No. 4, Pl. 9, 4, 6, 8; Perrot-Chipiez *Histoire de l' Art III* p. 721 Fig. 531.

37. Cesnola Atlas I Pl. LXXIX, 504.

38. Cesnola βλ. *av.* LXXIX, 505.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ.

Φαίνεται ότι η θεά εισήχθη στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου (Ελλάδα, Κρήτη) από την Ευρώπη.

Ακόμα μια άποψη είναι δυνατή ότι η θεά αυτή ήταν κοινή σε όλους τους λαούς κατά τη Νεολιθική Εποχή αλλά η χρονολογική και εικονογραφική συγγένεια δείχνει ότι εισήχθη στην Ανατολική Μεσόγειο από την Ευρώπη, η οποία διατήρησε για μεγάλο χρονικό διάστημα την πρωτόγονη μορφή κοινωνίας, ενώ στους Ανατολικούς λαούς η εξέλιξη της κοινωνίας συνέτεινε στην εικονογραφική αλλαγή του τύπου.

Πολλοί ήταν οι χαρακτηρισμοί που δόθηκαν στα ειδώλια του τύπου αυτού. Ο Schmidt χαρακτήρισε τα ειδώλια της Κρήτης σαν "Adorantinnen" και πολλοί υποστηρίζουν ότι τα υψωμένα χέρια ήταν έκφραση λατρείας και ευλογίας³⁹.

Άλλοι υποστηρίζουν ότι η στάση των υψωμένων χεριών εξηγείται από την ανάμνηση της λατρείας της Μεγάλης Μητέρας (Magna Mater) και τα υψωμένα χέρια μιμούνται κέρατα.

Κατά τη γνώμη μου οι ρίζες της θεάς βρίσκονται στα βάθη της ανθρώπινης προϊστορίας. Το ότι η θεά συνδέεται με τα δέντρα με τη φύση και σε δείγματα από τον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και τον Μεσογειακό δεν είναι τυχαίο.⁴⁰

Δέχομαι την άποψη της "ατελούς μονοθεΐας" του Ζ. Μαρινάτου αλλά νομίζω ακόμη ότι η θεά συνδέεται περισσότερο με τη φύση και τα δένδρα και τα υψωμένα χέρια πιθανό να είναι κατάλοιπα δεινολατρείας. Ίσως να έχει εδώ τις ρίζες της η αρχαία ελληνική θεά των δάσων και του κυνηγιού, η Άρτεμη.

39. Στ. Αλεξίου βλ. *αν. σελ.* 237 όπου υπάρχει λεπτομερής βιβλιογραφία.

40. Σύγκρινε στον Πίν. XXIV,2 την πυξίδα από την Ουγγαρία και στον Πίν. XXXI,1 του δείγματος από την Κύπρο όπου η θεά συνδέεται με τα δένδρα και το κυνήγι.